

แม้ว่าเราจะทราบความหมายของหลักธรรมดังกล่าวเป็นอย่างดีแล้วแต่เนื้อหาเหล่านี้ก็เป็นความคิดเชิงนามธรรมเสียมาก ดังนั้นการสื่อความหมายดังกล่าวมาสู่ปวงชนจึงต้องอาศัยระบบสัญลักษณ์ที่กำหนดขึ้นเพื่อเป็นสื่อกลางแทนความคิดความเชื่อหรือแนวความคิดนั้นๆ ได้

จากการศึกษาทางประวัติศาสตร์พบว่า “**สัญลักษณ์ธรรมจักร**” ได้ถูกกำหนดขึ้นเพื่อใช้สื่อความหมายของคำสอนเหล่านี้มาตั้งแต่อดีตกาล และเชื่อว่าอาจเป็นสัญลักษณ์ที่ใช้แทนความหมายสถาปัตยกรรมของ “**พระปฐมเจดีย์**” ตามแนวคิดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้อย่างสมบูรณ์

ข้อสมมติฐานที่กล่าวว่า “**สัญลักษณ์ธรรมจักร**” ได้ถูกกำหนดขึ้นเพื่อสื่อความหมายสถาปัตยกรรมของ “**พระปฐมเจดีย์**” จึงสามารถอธิบายได้จากการทำความเข้าใจลักษณะของ “**สัญลักษณ์**” ซึ่งจะทำหน้าที่สื่อความคิดที่เป็นนามธรรมมาสู่การสร้างสรรคังนสถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์ โดยมีกรอบโครงการศึกษาตามหัวข้อดังนี้

๒.๑ รูปและความหมายของสัญลักษณ์

“**ธรรมจักร**” เป็นสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยพุทธกาล และมีความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นปฐม ในพุทธประวัติได้กล่าวว่า เมื่อพระพุทธองค์ตรัสรู้ “**พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ**” ได้ต้นโพธิ์ปลงกั เมืองพุทธคยา ทรงใคร่ครวญความจริงที่ค้นพบอย่างถ่องแท้แล้ว ในที่สุดก็ทรงระลึกถึงเหล่าปัญจวัคคีย์ที่เคยเฝ้าปรนนิบัติมาแต่ก่อน จึงเสด็จไปพบปัญจวัคคีย์เหล่านั้นที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี และพระพุทธองค์ได้โปรดประทานปฐมเทศนาแก่ปัญจวัคคีย์ พระสูตรที่ทรงแสดงเป็นปฐมเทศนานั้นเรียกว่า **ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร** แปลว่า **พระสูตรว่าด้วยเรื่องพระพุทธเจ้าทรงหมุนวงล้อแห่งธรรมหรือธรรมจักร**^{๒๓}

“**ธรรมจักร**” มีกล่าวในพุทธประวัติว่า พระพุทธองค์ได้ประทานปฐมเทศนาแก่ปัญจวัคคีย์ พระสูตรที่ทรงแสดงเป็นปฐมเทศนานั้นเรียกว่า **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร** มาจากคำว่า **ธัมม** และ **จก** รวมกันเป็น **ธรรมจักร** ก็คือวงล้อแห่งธรรม และ **ปวัตตนะ** แปลว่าให้เป็นไป คือการหมุนและ**สูตร** ก็คือพระสูตร ดังนั้นจึงมีความหมายรวมกันว่าพระสูตรที่ว่าด้วยเรื่องพระพุทธเจ้าทรงหมุนวงล้อแห่งธรรม^{๒๔}

การหมุนวงล้อแห่งธรรมหรือหมุนธรรมจักรจึงหมายความว่าพระพุทธเจ้าได้ทำให้วงล้อแห่งธรรมนี้หมุนออกไป ซึ่งก็คือ **การเผยแผ่พุทธศาสนาหรือการประกาศธรรม** นั่นเอง นอกจากนี้ธรรมจักรยังอาจเปรียบเทียบกับ การหมุนวงล้อของพระเจ้าจักรพรรดิซึ่งแผ่ขยายอาณาเขตด้วยอำนาจ ถ้าความหมายของ **อาณาจักร** คือดินแดนที่แผ่อาณาไปถึงแล้ว **ธรรมจักร** ก็หมายถึงดินแดนที่ธรรมแผ่ไปเช่นเดียวกัน ดังนั้น **ธรรมจักรจึงหมายถึงดินแดนแห่งธรรม** และธัมมจักกัปปวัตตนสูตรก็หมายถึงพระสูตรที่ว่าด้วยการทำให้เกิดดินแดนแห่งธรรมหรือเป็นการประดิษฐานพระพุทธศาสนานั้นเอง^{๒๕}

เนื้อหาใน**พระธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**ที่พระพุทธองค์ทรงประทานปฐมเทศนาแด่ปัญจวัคคีย์มีสาระสำคัญดังนี้ พระพุทธองค์ได้ทรงรู้แจ้งในจตุราริยัจจธรรมทั้ง ๔ ประการคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค รวมเรียกว่า **พระอริยสัจ ๔** แปลว่า ความจริงอันประเสริฐสี่ประการ อริยสัจ ๔ นั้นประกอบด้วย **ปรีวัฏ ๓** คือ **สังขยาน** หมายถึงปัญญอันเห็นแจ้งในอริยสัจ ๔ , **กิจญาณ** หมายถึงปัญญาที่พึงกำหนดรู้ในอริยสัจ ๔ , **กตญาณ** หมายถึงปัญญอันพิจารณาซึ่งกิจที่ได้กระทำสำเร็จแล้ว และมี **อาการ ๑๒** คือ ปัญญาทั้ง ๓ ประการอันพิจารณาจำแนกไปในอริยสัจ ๔ สิ่งสามรวมเป็นอาการ ๑๒ ด้วยเหตุนี้ปัญญอันพิจารณาเรียนไปในพระจตุราริยัจจธรรมจึงได้ชื่อว่า **ธรรมจักกัปปวัตตนะ** นั่นเอง^{๒๖}

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงเลือกนำมาแสดงเป็นปฐมเทศนาคือ พระอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นสังขธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ คือกฎธรรมชาติแห่งความเป็นไปตามเหตุปัจจัย และทรงปรารถนาจะให้คนทั้งหลายรู้เข้าใจและนำไปประพฤติปฏิบัติได้ จึงถือกันว่าเป็นหลักธรรมซึ่งเป็นหัวใจของพุทธศาสนาโดยแท้^{๒๗}

เหตุการณ์ตอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมจักกัปปวัตตนสูตรนี้ในทางพุทธศาสนาถือว่าเป็นเหตุการณ์สำคัญอย่างยิ่งตอนหนึ่งในพุทธประวัติ เช่นเดียวกับ เหตุการณ์ประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน ซึ่งเป็นสังเวชนียสถานสี่แห่งที่พระพุทธองค์ทรงมีพุทธานุญาติให้เป็นสถานที่ปลงธรรมสังเวชเมื่อระลึกถึงพระองค์

หลังจากพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานแล้วได้เกิดความคิดในการสร้างรูปแทนองค์พระพุทธเจ้า แต่ในสมัยแรกนั้นไม่นิยมสร้างรูปเคารพแทนพระพุทธเจ้าด้วยรูปมนุษย์ ช่างศิลป์จึงใช้รูปภาพเพื่อแทนเหตุการณ์ในพุทธประวัติ เช่น **ดอกบัว** เป็นสัญลักษณ์แทนความหมายของการประสูติ , **ต้นโพธิ์** เป็นสัญลักษณ์แทนความหมายการตรัสรู้ , **ธรรมจักรคู่วงหมอบ** เป็นสัญลักษณ์แทนความหมายแสดงปฐมเทศนา และ**พระสถูป** เป็นสัญลักษณ์แทนความหมายการปรินิพพาน^{๒๔} ซึ่งสัญลักษณ์ต่างๆเหล่านี้ได้ปรากฏอยู่บนภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติในศิลปะอินเดียสมัยโบราณก่อนที่จะมีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นในภายหลัง

ในราวพุทธศตวรรษที่ ๓ สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ จึงมีการเผยแพร่ศาสนาออกไปอย่างกว้างขวางและสร้างสถูปเจดีย์เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก อีกทั้งทรงโปรดให้สร้างเสาหินจารึกที่มียอดเสาเป็นรูปสิงห์หรือรูปสัตว์อื่นๆเพื่อแสดงสถานที่ตั้งสำคัญต่างๆที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า ซึ่งเสาหินบางส่วนยังคงปรากฏหลักฐานอยู่จนทุกวันนี้ อาทิเช่น เสาหินจารึกภายในบริเวณธรรมเมขสถูปเจดีย์ ณ เมืองพาราณสี อันเป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา อีกทั้งยังได้ค้นพบหัวเสาและวงล้อธรรมจักรซึ่งเชื่อว่าสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ยอดเสาคีลานั้นประกอบด้วยประติมากรรมรูปสิงห์สี่ตัวยืนหันหน้าออกทิศทั้งสี่และเพนกวินวงล้อธรรมจักรลอยตัวซึ่งชำรุดเสียหายแต่ได้ค้นพบขึ้นส่วนจำนวนหนึ่ง ยอดเสาดังกล่าวนี้นั่งอยู่บนบัวหัวเสาซึ่งปรากฏวงล้อธรรมจักรประจำทั้งสี่ด้านสลักกับรูปช้าง วัว ม้า และสิงโตในท่าทางวิ่ง ซึ่งแสดงว่าวงล้อธรรมจักรนั้นกำลังหมุน มิได้หยุดเฉย^{๒๕} เสาหินที่พระเจ้าอโศกได้ตั้งขึ้นนี้จึงมีความหมายเป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าได้ทำให้วงล้อแห่งธรรมหมุนออกไป ซึ่งก็คือการที่พุทธศาสนาเริ่มแผ่ออกไปจากจุดนั้นเอง

ต่อมาเมื่อเกิดการสร้างพระพุทธรูปขึ้นในประเทศอินเดีย จึงได้สร้างพระพุทธรูปแสดงปางต่างๆแทนเหตุการณ์ในพุทธประวัติ และเกิดความนิยมแพร่หลายออกไปยังนานาประเทศที่นับถือพุทธศาสนา การใช้สัญลักษณ์ธรรมจักรเพื่อแทนความหมายทรงแสดงปฐมเทศนาจึงเปลี่ยนเป็นการสร้างพระพุทธรูปประทับนั่งแสดงนิ้วพระหัตถ์จีบเป็นวง หมายถึงธรรมจักรและมีภาพพระปัญจวัคคีย์และกวางหมอบประกอบอยู่ด้วย ซึ่งทำให้ทราบว่าเป็น**พระพุทธรูปปางประทานปฐมเทศนา** ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน^{๒๖} แต่ต่อมาภายหลังเมื่อต้องการสร้างพระพุทธรูปลอยตัวจึงมักสร้างรูปพระพุทธเจ้าเพียงองค์เดียวในอิริยาบถประทับนั่งห้อยพระบาท และแสดงปางธรรมจักรมูรธาด้วยพระหัตถ์ทั้งสองข้างหรือพระหัตถ์ขวาเพียงข้างเดียว พบตัวอย่างในประเทศไทย เช่น พระพุทธรูปศิลาขาวจากวัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม เป็นต้น

ธรรมจักรที่พบในประเทศไทย เกือบทั้งหมดเป็นศิลปะวัตถุมัยทวารวดีที่สร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา จึงพบในบริเวณพื้นที่ลุ่มแม่น้ำภาคกลางเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะที่เมืองโบราณนครปฐมมีหลักฐานว่าเมื่อครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าให้ดำเนินการบูรณะปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ ได้ขุดพบธรรมจักรหรือจักรศิลาในบริเวณพระปฐมเจดีย์หลายชิ้น และโปรดให้เก็บรวบรวมไว้ที่พระปฐมเจดีย์ ครั้นเมื่อนักสำรวจชาวฝรั่งเศสได้เดินทางมาพบเข้าจึงได้ตีพิมพ์ภาพนำไปเผยแพร่และยังเข้าใจผิดไปว่าเป็นจักรหรือล้อรถของเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ก็มี^{๒๗}

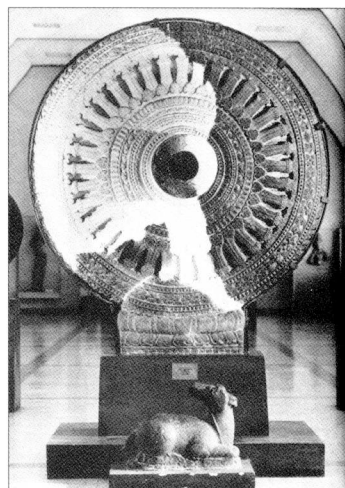
ธรรมจักรที่พบในประเทศไทยนั้น ส่วนมากแกะสลักจากศิลาเป็นประติมากรรมลอยตัวและมีลวดลายประดับตกแต่งงดงาม รูปแบบของธรรมจักรอาจจำแนกได้เป็น ๒ แบบ คือ **ธรรมจักรคู่วงหมอบ** ประกอบด้วยธรรมจักรและรูปกวางหมอบ มีตัวอย่างเช่น ธรรมจักรที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร และ**เสาธรรมจักร** ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับเสาธรรมจักรในประเทศอินเดีย ประกอบไปด้วยเสาคีล , หัวเสาสี่เหลี่ยมและธรรมจักร ตัวอย่างเสาธรรมจักรที่สมบูรณ์ที่สุดขุดพบได้จากอำเภอบัวทอง จังหวัดสุพรรณบุรี^{๒๘} แต่อย่างไรก็ดีธรรมจักรทุกวงจะมีลักษณะร่วมกันอยู่คือ มีรูปร่างเป็นวงกลม ซึ่งประกอบไปด้วยองค์ประกอบ ๓ ส่วนคือ **ดุมล้อ** เปรียบได้กับศูนย์กลางวงกลม , **ซี่ก้า** เปรียบได้กับซี่ซึ่งกระจายออกไปจากจุดศูนย์กลาง และ**วงล้อ** เปรียบได้กับเส้นรอบวงกลม

ธรรมจักรหรือวงล้อแห่งธรรมจึงเป็นสัญลักษณ์เพื่อแทนความหมายหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในพระธรรมจักกัปปวัตตนสูตร และเกี่ยวเนื่องไปถึงการเผยแผ่**พุทธศาสนาหรือการประกาศธรรม**ด้วยนั่นเอง ซึ่งธรรมจักรที่พบในประเทศไทยเป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นแนวความคิดดังกล่าวนี้ได้อย่างชัดเจน เนื่องด้วยพบ **จารึกหลักธรรม** ปรากฏบนชิ้นส่วนต่างๆของเสาธรรมจักร, แท่นรับธรรมจักร และองค์ประกอบส่วนต่างๆของธรรมจักร เช่น ดุมล้อ , ซี่ก้า และวงล้อ อาทิ จารึกภาษาบาลี , คาถาเย ธมฺมา , จารึกอริยสัจสี่ และจารึกพระปฏิจาสุมุปาบท

จากการศึกษาข้างต้นสรุปได้ว่า **“สัญลักษณ์ธรรมจักร”** มีความหมายอย่างน้อย ๒ ประการคือ

ประการแรก **ธรรมจักร หมายถึง วงล้อแห่งธรรมซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงหมุนออกไป** ซึ่งก็คือการเผยแผ่พุทธศาสนาหรือการประดิษฐานพระพุทธศาสนานั้นเอง

ประการที่สอง **ธรรมจักร มีความหมายถึง พระธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประทานปฐมเทศนา** ถือได้ว่าเป็นคำสอนแรกและเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระอริยสัจ ๔ ซึ่งมีความเชื่อมโยงกับคาถาเย ธมฺมา และปฏิจาสุมุปาบท อันเป็นหลักธรรมที่มีความหมายเช่นเดียวกัน ดังนั้นสัญลักษณ์ **“ธรรมจักร”** จึงมีความหมายสอดคล้องกับแนวความคิดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการสร้างความหมายให้แก่ **“พระปฐมเจดีย์”** ได้อย่างเด่นชัด

๒.๒ ระบบสัญลักษณ์ทางสถาปัตยกรรม

จากสมมติฐานที่เชื่อว่าการออกแบบสร้างสรรค์สถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์มีวัตถุประสงค์เพื่อสะท้อนแนวคิดของผู้ออกแบบด้วยระบบสัญลักษณ์ “**ธรรมจักร**” ดังนั้นกระบวนการออกแบบแผนผังและที่ว่างทางสถาปัตยกรรมเพื่อสื่อสัญลักษณ์และความหมายดังกล่าวได้อย่างสมบูรณ์จึงเป็นประเด็นที่ควรพิจารณาว่าเกิดสัมฤทธิ์ผลมากน้อยเพียงไร

จากการรอบโครงสร้างข้างต้น จึงได้กำหนดแนวทางการศึกษาให้สอดคล้องกับสาระการสร้างสรรค์สถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์ ตามหัวข้อดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ แผนผังกับการสร้างรูปสัญลักษณ์

สัญลักษณ์รูปวงล้อ มีพื้นฐานอยู่บน **แผนผังวงกลม** ซึ่งประกอบด้วยจุดศูนย์กลาง รัศมี และวงรอบ จึงมีลักษณะสถิตนิ่ง แต่ทว่ารูปวงกลมก็แฝงไว้ด้วยพลวัตของการเคลื่อนที่แบบหมุนเวียนรอบจุดศูนย์กลางอย่างชัดเจน

วงล้อมีรูปแบบ ๒ ประการในทางพุทธศาสนา ประการแรกคือเป็น **วงล้อแห่งสังสารวัฏ** หรือวงล้อแห่งการเวียนว่ายตายเกิดจากภพหนึ่งไปสู่อีกภพหนึ่งอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เป็นวัฏจักรแห่งการเกิดดับหรือปัจจุสมุปบาท ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยที่เชื่อมโยงเกี่ยวร้อยเป็นเหตุและผลต่อเนื่องกัน ประการที่สองคือ เป็นธรรมจักรซึ่งพระพุทธเจ้าทรงหมุนให้เคลื่อนไปเมื่อทรงแสดงธรรม เป็น**วงล้อแห่งสังขธรรม**อันเป็นนิรันดร์ วงล้อทั้งสองแบบนี้อยู่คู่กันเสมอและเป็นวัฏจักรของการเกิดดับของสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ผู้ที่มีปัญญาจะหยั่งรู้ถึงความเป็นแก่นแท้หนึ่งเดียวกัน ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาทได้สอนว่า **ผู้ใดมองเห็นปัจจุสมุปบาทย่อมมองเห็นธรรม และผู้ที่มองเห็นธรรมย่อมมองเห็นปัจจุสมุปบาท”**

เมื่อย้อนมาพิจารณาแผนผังของกลุ่มอาคารประธานบนฐานไพทีชั้นบนของพระปฐมเจดีย์ ซึ่งประกอบด้วย **องค์พระปฐมเจดีย์, พระวิหารทิศ และพระระเบียง** จัดเป็นกลุ่มอาคารที่มีความสำคัญสูงสุดของผัง และเป็น การออกแบบแผนผังที่มีลักษณะพิเศษคือ มีพระระเบียงกลมเชื่อมต่อจากท้ายวิหารทิศล้อมรอบเจดีย์ประธาน เป็นลักษณะการผสมผสานของรูปแบบผังกากบาทและผังวงกลม ซึ่งไม่เคยปรากฏรูปแบบดังกล่าวนี้มาก่อนในงานสถาปัตยกรรมไทย แบบแผนโครงสร้างผังของกลุ่มอาคารประธานนี้เป็นระบบศูนย์กลางเดียวที่มีแกนตั้งและแกนราบมีค่าเสมอกัน ซึ่งเกิดจากการกำหนดจุดศูนย์กลางผังด้วยตำแหน่งพระปฐมเจดีย์องค์เดิมร่วมกับตำแหน่งพระวิหารทิศทั้งสี่หลังซึ่งอยู่ประจำทิศบนแนวแกนทั้งสอง และมีพระระเบียงเชื่อมต่อจากท้ายวิหารทิศโอบรอบพระเจดีย์อีกชั้นหนึ่ง เพื่อให้โครงสร้างทั้งหมดประสานรวมกันเป็นหนึ่งเดียว

ลักษณะของโครงสร้างแผนผังดังกล่าวนี้เชื่อว่าเกิดขึ้นจากกระบวนการออกแบบ เพื่อที่จะถ่ายทอดแนวความคิดจากความหมายของสัญลักษณ์มาสู่การสร้างสรรค์สถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์ ดังแผนภาพต่อไปนี้

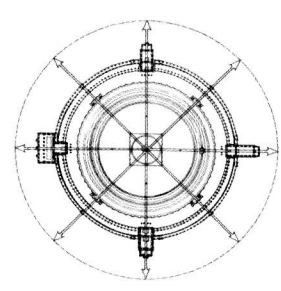
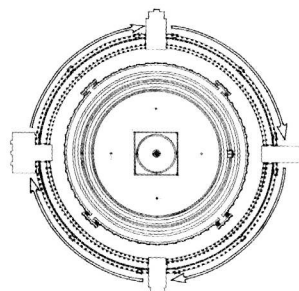
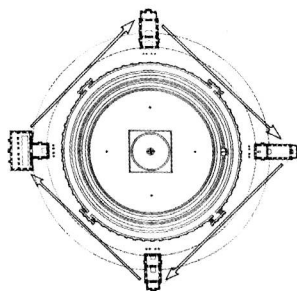
แผนภาพที่ ๑ แสดงความสัมพันธ์ระหว่างพระวิหารทิศทั้งสี่หลังซึ่งกำหนดขึ้นเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปแสดงเหตุการณ์ในพุทธประวัติที่สำคัญคือ ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และปรินิพพาน โดยวางตำแหน่งของวิหารดังกล่าวนี้เชื่อมโยงต่อกันแบบหมุนเวียนล้อมรอบองค์พระปฐมเจดีย์

แผนผังของพระวิหารทิศจึงกำหนดขึ้นจากแกนตั้งและแกนราบที่มีศูนย์กลางร่วมกันคือ องค์พระปฐมเจดีย์ และในขณะเดียวกันก็มีเนื้อหาสาระแสดงความหมาย **“สังเวชนียสถาน”** ซึ่งมีความเชื่อมโยงต่อกันจากการวางผังด้วยลักษณะวงล้อ

แผนภาพที่ ๒ แสดงการสร้างรูปแผนผังด้วยลักษณะ **“วงล้อ”** เพื่อถ่ายทอดความหมายที่เป็นรูปธรรมของ **“ธรรมจักร”** โดยการออกแบบพระระเบียงกลมล้อมรอบองค์พระปฐมเจดีย์ ซึ่งมีความสอดคล้องกับรูปร่างของธรรมจักรได้เป็นอย่างดี และในขณะเดียวกันก็ใช้จารึกพระธรรมบทแทนการประดิษฐานพระพุทธรูปในพระระเบียงเพื่อสื่อความหมายของพระธรรมจักรหรือวงล้อแห่งธรรมซึ่งพระพุทธเจ้าทรงหมุน โดยกำหนดให้จารึกมีความสอดคล้องกับการวางตำแหน่งบนแผนผังวงล้อ เริ่มจากวิหารทิศตะวันออก(วิหารหลวง)ไปวิหารทิศใต้ ทิศตะวันตก และทิศเหนือตามลำดับ รวมมีจารึกคาถาธรรมบททั้งสิ้น ๑๒๐ ห้อง และเวียนต่อเนื่องกันแบบทักษิณาวัตรเช่นเดียวกับอาคารหมุนของวงล้อธรรมจักร

แผนภาพที่ ๓ แสดงรูปลักษณะของที่ว่างทางสถาปัตยกรรมที่เกิดจากกระบวนการออกแบบแผนผังรวมถึงรูปแบบสถาปัตยกรรมซึ่งก่อให้เกิดการสร้างสรรคที่ว่างทางสถาปัตยกรรม เพื่อเป็นตัวกลางในการสื่อความคิดทางนามธรรมและสามารถสื่อความหมายที่แน่นอนของสัญลักษณ์ได้ โดยการออกแบบแผนผังพระระเบียงวงกลมให้มีความสัมพันธ์กับแผนผังขององค์พระปฐมเจดีย์และพระวิหารทิศทั้งสี่ ทั้งในแนวแกนตั้ง แกนราบ และแกนทแยง ทำให้เกิดพลวัตของการเคลื่อนที่แบบหมุนเวียนรอบจุดศูนย์กลาง นอกจากนี้การใช้องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมเช่น ผนังโค้ง, เสากลม, ช่องเปิดวงโค้ง และช่องประตู-หน้าต่างรูปวงรี ยังช่วยสร้างมโนทัศน์ของที่ว่างซึ่งมีลักษณะหมุนเวียนต่อเนื่องและเป็นการสื่อความหมายทางสัญลักษณ์อีกด้วย

การออกแบบแผนผังและรูปแบบสถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์จึงมีความสอดคล้องกับกระบวนการสร้างรูปสัญลักษณ์**“ธรรมจักร”** ให้ปรากฏขึ้นอย่างเด่นชัด

๒.๒.๒ การกำหนดค่าสัญลักษณ์ด้วยการวางแผนผัง และองค์ประกอบสถาปัตยกรรม

การกำหนด **ค่าสัญลักษณ์** เพื่อสื่อแนวความคิดของผู้ออกแบบ เป็นวิธีการหนึ่งในกระบวนการออกแบบสถาปัตยกรรม ซึ่งดำเนินการควบคู่ไปกับการกำหนด **ระบบสัญลักษณ์** ด้วยแผนผังและองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม เพื่อให้ตอบสนองต่อการรับรู้รูปธรรมและความหมายของสัญลักษณ์นั้นๆ

การวิเคราะห์กระบวนการออกแบบของพระปฐมเจดีย์เพื่อแสวงหาสัมฤทธิ์ผลดังกล่าวนี้จึงพิจารณาได้จากแผนภาพโครงสร้างผังและรูปที่ว่างซึ่งได้ถูกกำหนดขึ้นอย่างเป็นขั้นตอนตามลำดับของการรับรู้ผ่านที่ว่างทางสถาปัตยกรรมและการตีความค่าสัญลักษณ์ไปพร้อมๆ กัน

โครงสร้างผังของพระปฐมเจดีย์ประกอบไปด้วย ๓ ส่วนหลักคือ โครงสร้างกลุ่มอาคารประธาน โครงสร้างในแนวแกนทิศ และโครงสร้างแนวล้อมชั้นนอก ซึ่งทั้งสามส่วนนี้มีความสัมพันธ์ต่อกันอย่างเป็นเอกภาพดังนี้ โครงสร้างแนวล้อมชั้นนอกเป็นขอบเขตของพุทธสถานที่มีความสัมพันธ์กับการรับรู้มิติของพื้นที่ในแนวระนาบ โดยมียกลุ่มอาคารซึ่งตั้งอยู่บนฐานไฟที่ชั้นล่างเป็นโครงสร้างในแนวแกนทิศทำหน้าที่เชื่อมต่อมุมมองจากแนวระนาบนำไปสู่แนวตั้งซึ่งมีพระวิหารทิศและพระระเบียงโอบล้อมพระปฐมเจดีย์บนฐานไฟที่ชั้นบน

โครงสร้างของแผนผังยังก่อให้เกิดที่ว่างที่มีลำดับการเข้าถึงต่อเนื่องกันจากแกนทิศในแต่ละด้านมุ่งเข้าสู่จุดศูนย์กลางของผังเป็นแนวเส้นตรง และเนื่องจากกระบวนการออกแบบยังยึดระบบแนวแกนตามแบบคติการวางผังพุทธสถานของไทย แนวแกนด้านทิศตะวันออกจึงถือได้ว่ามีความสำคัญมากที่สุดทั้งโดยการเข้าถึงและตำแหน่งที่ตั้งของกลุ่มอาคารสำคัญๆ ซึ่งวางตัวอยู่บนแนวแกนนี้ การวิเคราะห์กระบวนการออกแบบเพื่อกำหนดค่าสัญลักษณ์ด้วยการวางแผนผังและองค์ประกอบสถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์จึงได้พิจารณาจากแกนทิศตะวันออกเป็นสำคัญ

จากแผนภาพโครงสร้างผังและรูปที่ว่างเป็นการนำเสนอแนวทางการวิเคราะห์การออกแบบแผนผังและองค์ประกอบสถาปัตยกรรมเพื่อสื่อแนวความคิดเชิงสัญลักษณ์ของพระปฐมเจดีย์ตามลำดับการเข้าถึงและการรับรู้ผ่านที่ว่างอย่างเป็นกระบวนการดังนี้

ลำดับที่ ๑ คือ **ศาลาเก๋งจีนหรือศาลเจ้า พระปฐมเจดีย์** ตั้งอยู่บนฐานไฟที่ชั้นล่างด้านทิศตะวันออก ต่อเนื่องมาจากเกยพระราชยานและพลับพลาเปลื้องเครื่องซึ่งตั้งอยู่ทางเข้าด้านหน้าตามเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินของพระมหากษัตริย์เพื่อทรงสักการบูชาพระปฐมเจดีย์ การกำหนดตำแหน่งศาลาเก๋งจีนให้ตั้งอยู่บนแนวแกนนี้อาจเป็นเพราะว่าภายในเก๋งจีนเป็นที่ประดิษฐานพระแท่นศิลาจารึกพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและแผ่นอิฐจารึกคาถา เย ธมฺมา ซึ่งขุดพบใต้ที่พระปฐมเจดีย์ ข้อความในศิลาจารึกนี้ได้แปลความหมายของจารึกเอย ธมฺมา ซึ่งถือว่าเป็นคำสอนดั้งเดิมและเป็นหัวใจหลักของพุทธศาสนา และทรงอธิบายความหมายเชื่อมโยงกับหลักธรรมปฏิจางสมุปาบท และอริยสัจสี่โดยละเอียด นอกจากนี้แผ่นอิฐจารึกซึ่งขุดพบได้จากพระปฐมเจดีย์ยังสามารถใช้อธิบายเป็นหลักฐานในการสนับสนุนความคิดของพระองค์เกี่ยวกับความเก่าแก่ของพระปฐมเจดีย์ด้วยอีกทางหนึ่ง

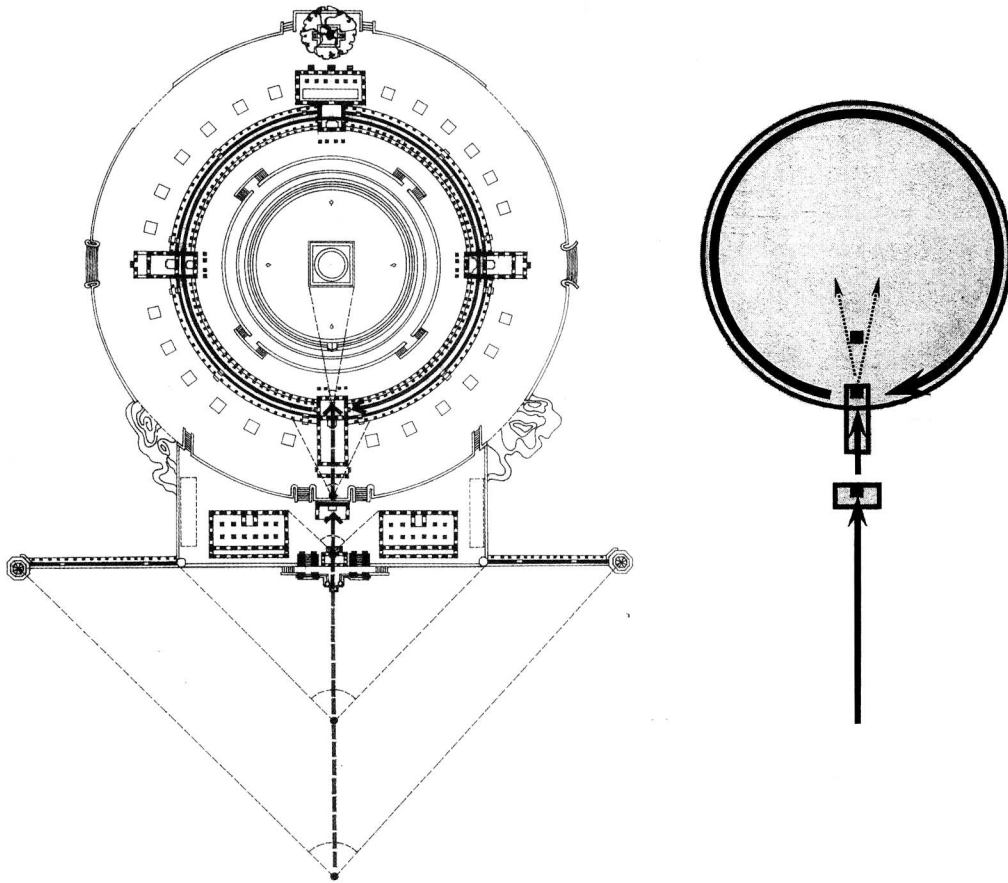
ดังนั้นการกำหนดตำแหน่งของแท่นศิลาจารึกพระราชนิพนธ์และแผ่นอิฐจารึกคาถา เย ธมฺมา ภายในศาลาเก๋งจีนจึงมีความสำคัญตามวัตถุประสงค์ของผู้สร้างคือเป็นประกาศพระบรมราชวินิจฉัยเกี่ยวกับพระปฐมเจดีย์ด้วยความเชื่อว่า **พระปฐมเจดีย์เป็นพระมหาธาตุเจดีย์แรกตั้งพุทธศาสนาในสยามประเทศ** และให้ปรากฏเป็นที่รับรู้อย่างกว้างขวางเพื่อให้บุคคลอื่นเชื่อตามนั้น จารึกดังกล่าวนี้จึงเป็นหัวใจหลักที่นำไปสู่แนวคิดในการสร้างความหมายของ **“พระปฐมเจดีย์”** และการสื่อความหมายด้วยสัญลักษณ์ **“ธรรมจักร”**

ลำดับที่ ๒ เป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญสูงสุดของผังคือ **พระวิหารหลวงทิศตะวันออก ด้านหน้าองค์พระปฐมเจดีย์** ในเอกสารเรื่องพระปฐมเจดีย์ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้ระบุว่า **“...การทำในบริเวณองค์พระนั้นได้ก่อวิหารไว้สี่ทิศ ประดิษฐานรูปพระปฏิมากรทั้งสี่ข้าง วิหารใหญ่ข้างทิศบูรพานั้น ห้องนอกไว้พระพุทธรูปมารวิชัยได้ตรัส ห้องในไว้พระแท่นที่นมัสการ मुखหน้าไว้พระพุทธรูปฉลองพระองค์...”** ลักษณะของพระวิหารหลวงที่กล่าวถึงนี้ได้รับการเปลี่ยนแปลงไปแล้วแทบทั้งสิ้นเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๖ โปรดเกล้าฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์ โดยรื้อผนังกันห้องใหม่ ขยับมาทางด้านหน้าทำให้ห้องในกว้างขวางเหมาะแก่การทำศาสนพิธีและเปิดช่องคูหาใหญ่ที่ผนังด้านหลังเพื่อให้มองเห็นชุ้มพระพุทธรูปสี่ทิศและองค์พระปฐมเจดีย์ได้เต็มที่ รูปแบบแผนผังพระวิหารหลวงจึงเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมแทบทั้งสิ้น ยกเว้นแต่ **พระแท่นที่นมัสการ** ซึ่งยังคงประดิษฐานอยู่ ณ ตำแหน่งเดิมและเป็นสิ่งเดียวที่สามารถอธิบายความหมายในงานสถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์ได้อย่างสมบูรณ์

“พระแท่นที่นมัสการ” ภายในห้องด้านในของพระวิหารหลวงเป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้ทรงกำหนดไว้อย่างแน่ชัด แท่นนมัสการนี้มีลักษณะเป็นแท่นบัลลังก์ประดับขาสิงห์ที่มุมทั้งสี่ ด้านหน้ามีรูปปั้นเศียรช้างหนุนต่ำประดับ ส่วนด้านข้างมีเศียรกวางยื่นออกมาจากตรงกลางของแท่นทั้งสองข้าง การประดิษฐานแท่นนมัสการไว้ภายในพระวิหารหลวงด้วยรูปแบบและลักษณะดังกล่าวเป็นประเด็นที่ควรพิจารณาเป็นอย่างยิ่งว่าผู้ออกแบบมีวัตถุประสงค์เช่นใดและมีความเกี่ยวข้องกับการออกแบบสถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์ด้วยหรือไม่

จากการศึกษาเชื่อว่าพระแท่นนมัสการประดิษฐานขึ้นเพื่อแทนค่าความหมายของสัญลักษณ์ **“ธรรมจักร”** โดยพิจารณาได้จากรูปแบบของพระแท่นซึ่งมีเศียรกวางประดับอยู่ด้านข้าง ซึ่งคงต้องการแสดงความหมายถึงกวางหมอบ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน สถานที่พระพุทธรูปเจ้าทรงประทานปฐมเทศนาและแสดงพระธรรมจักร นอกจากนี้การกำหนดตำแหน่งของพระแท่นนมัสการยังเชื่อได้ว่ามีความสัมพันธ์กับของหน้าต่างตรงกลางที่ผนังด้านสกัด เพื่อให้มองเห็นชุ้มพระพุทธรูปสี่ทิศและองค์พระปฐมเจดีย์ไปพร้อมกันด้วย

ลำดับที่ ๓ คือรูปลักษณะของ **พระระเบียงกลมและจารึกพระธรรมบท** ซึ่งช่วยสร้างมโนทัศน์เกี่ยวกับลักษณะท่อนเวียนของที่ว่างและการสื่อความหมายของสัญลักษณ์ธรรมจักรได้โดยการออกแบบผนังและที่ว่างทางสถาปัตยกรรมของพระระเบียงกลมให้เชื่อมโยงความสัมพันธ์กับพระแท่นมัสการซึ่งประดิษฐานอยู่ในพระวิหารหลวง รวมไปถึงการกำหนดแผนผังของจารึกพระธรรมบทและการใช้องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่สามารถสื่อความหมายให้เกิดรูปสัญลักษณ์ได้อย่างชัดเจน

จึงอาจกล่าวได้ว่าสัญลักษณ์ของพระระเบียงกลมล้อมรอบองค์พระปฐมเจดีย์คือความหมายแทนธรรมจักรที่หมุนเคลื่อนที่ไปเมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงปฐมเทศนาด้วยพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตร โดยมีสัญลักษณ์ของพระแท่นมัสการรูปวงกลมรอบประดิษฐานเป็นสำคัญ

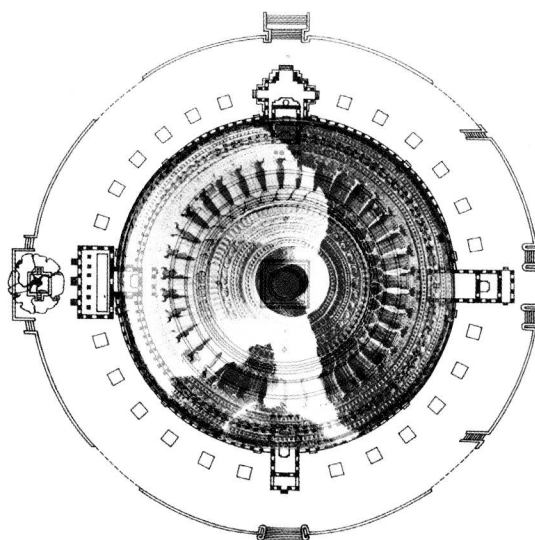
ลำดับที่ ๔ คือการเชื่อมโยงแนวคิดของ **ธรรมจักรที่มีองค์พระปฐมเจดีย์เป็นศูนย์กลาง** ซึ่งนอกจากมีความสัมพันธ์กันในรูปกายภาพของการออกแบบวางผังแล้ว ยังอาจพิจารณาสัมฤทธิ์ผลของการออกแบบเพื่อสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์ได้เป็น ๒ ประการคือ

ประการแรก คือแนวคิดในการออกแบบสถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์เพื่อสื่อความหมายของ **“พระปฐมเจดีย์”** หรือ **“ปฐมเจดีย์สถาน”** โดยการกำหนดแผนผังและรูปแบบสถาปัตยกรรมให้สอดคล้องกับแนวคิดในการย้อนกลับไปสู่พุทธบัญญัติซึ่งสอดคล้องกับคติความเชื่อเกี่ยวกับพระเจดีย์ ๔ ประเภท อันได้แก่

พระบรมธาตุเจดีย์	เปรียบได้กับ	องค์พระปฐมเจดีย์
บริโกตเจดีย์	เปรียบได้กับ	พระวิหารทิศ
ธรรมเจดีย์	เปรียบได้กับ	จารึกคาถา เย ธมฺมา
อุเทสิกเจดีย์	เปรียบได้กับ	พระธรรมจักรและพระแท่นมัสการ

ประการที่สอง พิจารณาได้จากสัญลักษณ์ของธรรมจักรที่เกิดจากพระพุทธเจ้าทรงหมุนวงล้อแห่งธรรม ซึ่งหมายความว่าถึงการเผยแผ่พุทธศาสนาหรือการประดิษฐานพระพุทธศาสนานั้นเอง จึงสอดคล้องกับพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการสร้างความหมายให้แก่ **“พระปฐมเจดีย์”** ด้วยความเชื่อว่าพระปฐมเจดีย์เป็นพระมหาธาตุเจดีย์แรกตั้งพุทธศาสนาในสยามประเทศ ดังนั้นธรรมจักรที่มีองค์พระปฐมเจดีย์อยู่ในตำแหน่งศูนย์กลางจึงถือได้ว่า **“พระปฐมเจดีย์”** เป็นศูนย์กลางที่ประดิษฐานพระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิอย่างแท้จริง

จากการศึกษาทั้งหมดที่กล่าวมาแล้วจึงสรุปได้ว่า **“สัญลักษณ์ธรรมจักรได้ถูกนำมาใช้ในกระบวนการออกแบบสถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์** เพื่อสนับสนุนแนวความคิดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการสร้างความหมายแก่พระปฐมเจดีย์ให้ปรากฏอย่างเป็นรูปธรรม ดังนั้นพระปฐมเจดีย์จึงมีความหมายเป็นพระมหาธาตุเจดีย์แรกตั้งพระพุทธศาสนาในสยามประเทศและเป็นศูนย์กลางแห่งการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิอย่างแท้จริง จึงควรกล่าวไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า แนวความคิดในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ยังสัมฤทธิ์ผลให้เกิด **“คติและสัญลักษณ์ในการออกแบบพระปฐมเจดีย์”** บรรลุตามวัตถุประสงค์แล้วโดยสมบูรณ์.

เชิงอรรถ

^๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชนิพนธ์เรื่องพระปฐมเจดีย์”, ใน **เรื่องพระปฐมเจดีย์** (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด คิวพร, ๒๕๐๖. พิมพ์ในงานประชุมเพลิงศพคุณแม่วร สาดรพันธุ์ เมษายน ๒๕๐๖), ๖๔.

^{๑๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔**, (พระนคร : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, ๒๔๗๗. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงธรรมสารเนติ (อบ บุณาค) กุมภาพันธ์ ๒๔๗๗), ๔๒๔-๔๓๐.

^{๑๑} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชนิพนธ์ คีลาจารึกที่ศาลเจ้าพระปฐมเจดีย์”, ใน **เรื่องพระปฐมเจดีย์**, ๖๗-๖๘.

^{๑๒} “ประกาศแม่พระราชกุศลให้พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าทูลละอองฯ ให้ช่วยกันปลูกสร้างวัดพระปฐมเจดีย์”, ใน **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔** (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๗), ๒๐๔-๒๐๕.

^{๑๓} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **เรื่องพระปฐมเจดีย์** (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๔. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพมหาเสวกโทเจ้าพระยาศรีวิไชยชนินทร์ (ชม สุนทรารชุน) พฤษภาคม ๒๔๖๔), ๔.

^{๑๔} เนื่องจากการก่อสร้างพระปฐมเจดีย์ใช้ระยะเวลาดำเนินการยาวนานต่อเนื่องกันถึง ๓ รัชกาล ดังนั้นแผนผังและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์จึงมีการเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด การศึกษาเพื่อให้ได้ผลสอดคล้องตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งใจไว้จึงจำเป็นต้องแยกประเด็นการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดหรือรูปแบบในระยะหลังออกไป เพื่อมุ่งเน้นแนวคิดหลักในการออกแบบพระปฐมเจดีย์ในระยะแรกเป็นสำคัญ โดยอาศัยการตรวจสอบกับข้อมูลเอกสารที่บันทึกการก่อสร้างพระปฐมเจดีย์ไว้อย่างละเอียดของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) ซึ่งเชื่อได้ว่าเป็นพระราชประสงค์อันแท้จริงของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

^{๑๕} สมคิด จิระทัศนกุล, **วัด : พระพุทธศาสนาสถาปัตยกรรมไทย** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔), ๑๗-๑๘.

^{๑๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, ๒๔๗๗) พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงธรรมสารเนติ (อบ บุณาค), ๔๒๔ - ๔๓๒.

^{๑๗} “เรื่องทรงถวายที่กลบนาแลข้าพระ,” ใน **เรื่องพระปฐมเจดีย์** (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวพร, ๒๕๐๖. พิมพ์ในงานประชุมเพลิงศพ คุณแม่วร สาดรพันธุ์ เมษายน ๒๕๐๖), ๑๓๕.

^{๑๘} “ประกาศแม่พระราชกุศลให้พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าทูลละอองฯ ให้ช่วยกันปลูกสร้างพระปฐมเจดีย์,” ใน **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔**, ๒๐๔.

^{๑๙} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “เรื่องพระปฐมเจดีย์,” ใน **เรื่องพระปฐมเจดีย์**, ๖๔.

^{๒๐} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “คีลาจารึกที่ศาลเจ้าพระปฐมเจดีย์,” ใน **เรื่องพระปฐมเจดีย์**, ๖๗.

^{๒๑} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานพระพุทธเจดีย์** (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวพร, ๒๕๐๓. พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส), ๑๐๘ - ๑๑๒.

^{๒๒} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **เรื่องพระปฐมเจดีย์** (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด คิวพร, ๒๕๐๖. พิมพ์ในงานประชุมเพลิงศพคุณแม่วร สาดรพันธุ์ เมษายน ๒๕๐๖), ๔๐.

^{๒๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานพระพุทธเจดีย์**, ๖.

^{๒๔} เอดรียน สโนดกราส, **สัญลักษณ์แห่งพระสถูป**, แปลโดย รศ.ดร.ภัทรพร สิริกาญจนและคณะ พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๔๑), ๔.

^{๒๕} อรุณีย์ เจริญศุภกุล, “แนวการศึกษาและวิจัยสาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทย”, **อาษา** (กรกฎาคม - สิงหาคม ๒๕๓๑) : ๖๗-๗๑.

^{๒๖} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “คีลาจารึกที่ศาลเจ้าพระปฐมเจดีย์,” ใน **เรื่องพระปฐมเจดีย์**, ๖๖ - ๖๗.

^{๒๗} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “คีลาจารึกที่ศาลเจ้าพระปฐมเจดีย์,” ใน **เรื่องพระปฐมเจดีย์**, ๖๗.

^{๒๘} ยอร์ช เซเดส์, **ประชุมคีลาจารึก ภาคที่ ๒ จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้**, กรมศิลปากร, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวพร, ๒๕๐๔), ๓.

^{๒๙} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “คีลาจารึกที่ศาลเจ้าพระปฐมเจดีย์,” ใน **เรื่องพระปฐมเจดีย์**, ๖๗ - ๖๘.

^{๓๐} พัน ดอกบัว, **การศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ : การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา**, รายงานการวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร (ม.ป.ท. ,ม.ป.ป.), ๑๔๐.

^{๓๑} อนิต อยู่โพธิ์, **ธรรมจักร** (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด คิวพร, ๒๕๐๘. พิมพ์ถวายพระภิกษุและสามเณร ซึ่งเข้าชมพูพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ในเทศกาลเข้าพรรษา), ๔.

^{๓๒} พระธรรมปิฎก, **จาริกบุญ จาริกธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒ (ม.ป.ท. : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗), ๒๐๖.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, ๒๐๖ - ๒๐๗.

^{๓๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส, **พระปฐมสมโพธิกถา** (ม.ป.ท.: กรมศิลปากร, ๒๕๓๔), ๑๑๔ - ๑๒๓.

^{๓๕} พระธรรมปิฎก, **จาริกบุญ จาริกธรรม**, ๑๓๕ - ๑๓๖.

^{๓๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานพระพุทธเจดีย์**, ๓๐-๓๑.

^{๓๗} อนิต อยู่โพธิ์, **ธรรมจักร**, ๑๒ - ๑๓.

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, ๑๔ - ๑๕.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, ๑๕ - ๑๗.

^{๔๐} จีรา จงกล และ Hiram Hiram Woodward Jr., **นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี** (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด คิวพร, ๒๕๐๔), ๒๔-๒๕.

^{๔๑} เอดรียน สโนดกราส, **สัญลักษณ์แห่งพระสถูป**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๔๑), ๑๐๔ - ๑๐๕.